

قران تاجی

روس و تاتار اطیرندن جیوچیسی :

قارل فوکس .

مترجمی :

نجیب خلفین .

ناشری :

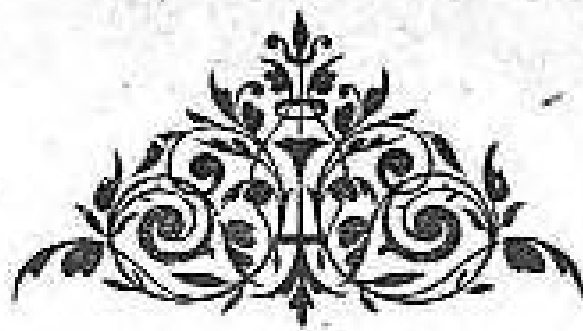
صبح کتب خانہ سی

Казанский университет,
на Казанском
университетском
бульваре

КАЗАНЬ.

Типо-Литографія Императорскаго Университета.

1908.

قزان تارىخى

ئوقتاش خاننىڭ آلتون اوردادە حەم سورگان وقتىدىن (۱۳۸۵) باشلاپ قزان شەرى حەقنىدە تارىخىدە بىر آز مەلومات تاپارغە مەمكىن. اما شول كۈنگەچە بولغان ھالى بىزگە اصلا بىلۈنمىس. بو طوغرىدە بىر بىر مەسىلە ھەل قىلغۇردى ائىرلر (۱) ھەم بوق. قزان سۈيىنىڭ باشلاندىدە (۲) تانارلردىن قالغان بەض بىر قەبر تاشلىرى اوچراشدىرسەلردە، سۈكۈتچىراق عەسىردە قويلغان بولغانغە، قازاننىڭ ايسكى ھالى حەقنىدە بىر خەبەردە بىرە آلەمىلر. ھى شۈنسى تەجەبىدەرگە، بو اورنلردە تاپلغان بىك كۈب آقچەلر آراسىدە قزان شەرى ذكرايتىلگان بىر دانەدە طوغرى كىلمىس. بو ولايتنىڭ تارىخىدە دائىر تاتارچە قول يازولرى (۳) قزان آلنغان وقتىدە ھەلاك ايتىلگانلر بولورغە كىمىرك، ياكە شول وقتىدە بىخاراغە قاچۇپ اولگورگان مەشھور تانار الوغلىرى اھتمال شول يازولرىدە اوزلرى ايلە بىرگە آلۇب كىنكانلر بولور.

(۱) تانار مەمارىدەسىنىڭ آقتىق قالدۇقى اولان قزان قلئەسىدەگى خان سرائى ۱۸۵۷ نچى يىلدە واطلدى.

(۲) ھاضرگى قزاندىن قرق چاقىروم اورنىدە، قزان سۈيىنىڭ اوك طرقتىدە، طلو اوستونىدە ايسكى قزان خرابەسىنىڭ قالدۇقلىرى بار.

(۳) تارىخى تاتارچە قول يازولرىنىڭ مەبىن طابا آلغان قەدىرلىرىدە ھەر بىرىدە چىگىز خاننىڭ نەسبى، آنصاق نىمورىنىڭ مەرى، قىچىق وقزان خانلىرىنىڭ اسملىرى يازلغان ايدى.

درست حاضرگى تاتارلار آراسىدا قزاننىڭ سالنوى وآننىڭ كورشى سىندىگى بعضى خەلقلەر (۴) خەندە تورلى روايتلار (۵) بۇرى؛ لىكىن آننى روايتلارنىڭ اصللىرى يوقىدىر. شۇندى اصلسىز خەيكەلر لىزلونى ورىچىقوف نام ذاتلارنىڭ اثرلارنىدە دە بار (۶).

روس اساطىرىدە قزان شەرى خەندە اول مرتبە ۱۳۹۶ نچى يىلدە ذكر ايتولە؛ اول دە بۇ مۇناسىبت ايلە؛ توقنامش خان «سوزدال» كىتابلارنىڭ ملكى اولان نىزنى نوۋغورود شەرىنى الوغ كىتاز واسىلى دىمىتورى اوغلى ادارەسىنە بىرگان ايمش. سوزدال كىتازى سىمپون دىمىتورى اوغلى اوز اختىيارى ايلە بۇ شەرىنى بىراسى كىلماينچە قزان شاھزادەلردىن تىنەك (يا كە أنتەك) نىڭ ياردىمى بىرلە شەرىنى كىرى قايتارمىش. قزان تاتارلىرى نىزنى نوۋغورود قىراسىن جىمىروب كىرى قزانغە قايتىمىشلار (۷)؛ لىكىن

(۴) صوڭ زەمانلردە (قزان) اسمى شەھور بولغانغە اساطىر كوپروچىلار كوپ وقتدە بلغار اوزىنىنە قزان كىمەسى قويغانلار؛ شۇنلقدىن تارىخىدە خەتالار بولغانلار. نىقون II، ۳۶۲ نچى يىلدە، ۱۲۲۹ نچى يىل آستىدە «قزانلىلار دىب آتالغان بلغارلار» دىبو بارالغان دىر.

(۵) آ. آ. فوكسوا نام ذاتنىڭ «قزان شەرىنىڭ سالنوى» دىگان بىر نەزمىلى خەيكەل سىندە (۱۸۳۶)، تاتارچەدىن شۇل روايتلارنىڭ بىرسى قىرچە ايتىلگان.

(۶) مىثلا قزان ساپىن خان طرفىدىن سالنغان ايمش. لىكىن ساپىن خالى مەناسىدە بىر سوز اولوب خاننىڭ اسمىنە قوشلوب بورتىلە طورغان بىرلەب ايمش. «قزان حكومىتىنىڭ تارىخى» ۱۴۴ ص. ھم «قزان تارىخىدە بىر تىجرىبە» ۷۵ ص. لىرگە باق.

(۷) ۱۴۱۱ نچى يىلدە لىپسوف شەرى يىقىنىدە نىزنى نوۋغورود اورتلىرى اولان وقزان كىتازلىرى آراسىدا صوغىش واقع بولدى، نىقون ۷، -

آنلارنىڭ آرتلىرىدىن كېلىگان ھەسەتقا ھەسەتقا بىلغار، جوقوتىن ۋە قزاق شەھەرلىرىنى اشغال ايتىشىدۇر.

الوغ ھەمۇد. آلتون اوردادا خانلىرىدىن اولوب، ۱۴۳۵ ئىچى (۸) يىلدىن بېرى تارىخىدە مەلۇمىدۇر؛ بو وقتلردە الوغ اوردادا ضعيفلىگان ايدى. الوغ ھەمۇد بېلىق تېراسىدە بايتاقى طورغاندىن سوڭ ۱۴۴۴ ئىچى يىلدە ئىژنى نوۋغورودنى آلتى؛ آندىن ۱۴۴۵ ئىچى يىلدە ھورم شەھرىدە باردى (۹)؛ لىكىن كىناز ۋاسىلى ۋاسىلى اوغلى طرفىدىن قارشىلاندى. ۱۴۴۵ ئىچى يىلنىڭ يازدا ھەمۇد خان اوغلىرى مېنىڭ ايله يەقوب، سوزدال تېرالىرىن طالب بوردىلر؛ كىناز، اوزىنىڭ ھەسەتقا ايله، آنلارغە قارشى چىدى؛ ۱۴۴۵ ئىچى يىلدە، آلتىچى ابيولدا سوزدال يېقىنىدە بولغان سوغشما روس ھەسەتقا يىڭلىدى، كىناز اسىر آلتىدى (۱۵)، وشول اوق يىلى اوكتابر آينىدە دىتە (تولاو) بېرو شرطى ايله آزاد ايتلىدى؛ لىكىن وطنىدە قايتو ايله اوزىنىڭ يېقىنلىرى آنى قولغە اولوب كىنازلىقىنى ھەم بىرەشلىرىدۇر. الوغ ھەمۇد، شونىڭدىن فرىستلردىن فائىدەلىنىپ، ۱۴۴۶ ئىچى يىلدە قزاق اوزرىدە كىلىدى. بو وقتلردە قزاق آلتون اوردادىن آيروم بىر خانلىق

۳۶. ۱۴۳۱ ئىچى يىلدە كىناز ۋاسىلى ۋاسىلى اوغلى ۋولغا ۋاقاما بىلغارلىرىدە قارشى ھەسەتقا بىلاروب آنلارنىڭ بارىپىرلىرىنى اوز قول آستىدە آلتى، نېقون V، ۲۸.

180. 122 Царст. лѣт.; ۲۵۰ Продолж. (۸)

ھەم ۲۵۰.

(۹) ۱۴۴۵ ئىچى يىلدە ئانارلار مۇردوالر ايله سوغش قىلىدىلر.

نېقون V، ۱۷۴.

V (180) Цар. лѣт. : ۲۶۶ ; Врем. П. ۴ — ۸

195. 127 Арх.; ۳۲۷ II Суд.; ۲۵۵ Прод.

اولوب، اوزىنە مخصوص مىرزالىرى باشلىقلىرى ھەم بارايدى. محمود خان قزاننى آلدى؛ وقزان مىرزاسى على بېكىنى اولتروب، آنىڭ اوزىنە اوز اوغلى مەنتىكىنى خان ايتوب قويدى. قزان خانلىرىنىڭ نىسلى شوشى دائىن باشلاندى. نىقون اوزىنىڭ «روس اساطىرىندە»؛ «الوغ محمود اوغلى مەنتىكى خان قزاندا بىر ئىچى پادىشاھ اولوب، قزان خانلىقى شول كىشىدىن باشلاندى» دېمىش (۱۱).

الوغ محمود خان قزاننى آلتاچ آندە پادىشاھلىق قىلغان خانلىرى:

۱ — مەنتىكى (۱۲) اولوغ محمود اوغلى. خانلىقىنىڭ باشى ۱۴۴۶ ئىچى يىلىدە اولوب، قاچو يىلىدە وفات بولغانى معلوم توغل. آنىڭ برادىرى يەقوب خان (*)، مەھاجر صورتىدە روسىيەدە ەمر ايتىدى. بونىڭ زامانىدە چىرىمىشلىر تاتارلار ايله بىر اتقاققە كىلوب، روس يىرلىرىنە خصوصا اوستوك اوزىرىنە ھىجوم ايتىلر و طاليلر ايدى (۱۳).

۲ — خىليل مەنتىكى خان اوغلى (۱۴). بو ذات بېكى آرزىنە وقت پادىشاھ بولوب طوردى.

۳ — ابراهيم (۱۴۶۷ — ۷۸) خىليل خاننىڭ برادىرى. بو خاننىڭ قوماندە سىندە اولان قزان ەسكىرى ۱۴۶۷ ئىچى يىلىدە

(۱۱) «كىتاب الانساب» ۲۶۱ ص. نىقون VII ۲۳۳ ص لره باقى.

(۱۲) تاتارچە قول يازمالرىندە مامق در.

(*) روسچە نىسخەسىدە ИГРУБЪ صورتىدە يازلغان. (مترجم)

(۱۳) Архант. ۱۳۶.

(۱۴) كىتاب الانساب ۲۶ ئىچى بېتىدە، اوشانداقى تاتارچە قول

يازوارىدە مەذكوردر.

اوستوك (۱۵) شەرىنە ھىجۇم اېتىدى ۋە قزان اوزرىنە كېلۇچى روس عىسكىرىنى
 ۋولغا آرقلى چىقارمادى. ۱۴۶۷ ئىچى يىلىڭ دېكابر آينىدە ۋ ۱۶۶۸ ئىچى
 يىلىڭ غىنوار آينىدە روسلر چىرمەشلردن بىك قاتى صورقئدە اوزلر يىلىڭ
 اوچلرىنى آلدىلر. ۋىاتقەلىلرلرڭ ياردىمى ايلە ۱۴۶۸ ئىچى يىلىڭ يازنىدە
 قزانغە كېلەچك ابكئىچى بىر روس عىسكىرى اوزىنىڭ مقصودىنە ايرشە آلمادى.
 قزانلىلر ۋىاتقە روسلرىنى بىگدىلر؛ روسلر طرفىدىن بارى قاما بويىندەغى
 چىرمەشلرگنە اطاعت گە كېتورلىلر (۱۶). اوزلر يىلىڭ قات قات جىگىلورلر يىنە
 قاراماي، روسلر ۱۴۶۹ ئىچى يىلدە قوئلى عىسكىر ايلە ياكادىن قزانغە
 كىلدىلر؛ لىكن بو سغىرلردىن ھىم ضرر كورۇپ، آخۇزىدە ماللرىن
 ۋكشىلرپىن جو بوب قاچارغە مجبور بولدىلر (۱۷). نھايت ۱۴۶۹ ئىچى
 يىلىڭ سىنتابر آينىدە روس كىنازى ابوان ۋاسىلى اوغلىنىڭ برادىرى كىناز
 غىبورگى قوئلى عىسكىر ايلە قزانغە كىلدى. كىناز قزاننىڭ تېرەسىتى پاندىردى.
 اش شول حالگە بىنكاچ ابراھىم خان اطاعت اىنمىكچى بولدى (۱۸)؛ لىكن

(۱۵) ۱۴۶۸ ئىچى يىلدە روس عىسكىرى چىرمەشلرنىڭ بىرلرىنى ۋىباش
 اورنىلرى اولان (دانتال) نى آلدىلر ۋ قزانغە يىقىن غنە بىر قالغاج بورىلۇپ
 كىرى ۋطنلرىنە قايندىلر. ۱۴۷۱. نېقون VI ۵. ۋىاتقەلىلر قاينلر
 ايلە ۋولغا بويىچە توشوب الوغ اوردانىڭ باش شەرى اولان سراىنى
 اشغال اىندىلر ھىم بىك كوپ ماللر ۋاسىلرلر آلدىلر. نېقون VI ۳۳.

- Врем. ۱۴۳ Арханг. ۳۸۲ Царств. лѣт. (۱۶)
 II ۷ ۴؛ نېقون VI ۴؛ Прод. ۴۴۳ III Сузд. ۱
 II Врем. ۱۴۴ Арх: ۳۸۹ Царств. лѣт. (۱۷)
 ۷ ۴؛ نېقون VI ۸؛ III Сузд. ۶؛ Прод. ۲۶۶
 Прод. ۱۵ VI ۳؛ نېقون VI ۱۵؛ Прод. (۱۸)
 ۷ ۴؛ II Врем. ۵۱ Арх. ۱۴۶

شولاي دە الوغ كنانىڭ نوۋغورود (۱۹) ياندىدە بىكەچكىنە اوشانوب،
 فرصتى اوتكارماي، ۱۴۷۸ نىچى يىلدە سىنتابر آينىدە وياتقە واستوك
 شەرلرىنى طالارغە كىتىدى (۲۵). ماي آينىدە قزان اوزرىنە روس عسكرى
 دىكى كىلدى؛ خان باڭدان اطاعت ايتىدى (۲۱). تاتارلرنىڭ وعدە سزاكلىرى
 وروسارنىڭ جزا يىرودە بوشاقلىقلىرى سببلى، سوڭىدىن بو ايكى خلق
 آراسىدە بىك كوپ فائىدە سز صوغىشلىر واقع بولمىشدر.

۴ — على ابراهيم اوغلى (۱۴۷۸ — ۸۷). آنىڭ برادىرى محمد
 امين قاچوب روس كنانى پائىنە كىتىدى و آنى قزان اوزرىنە بارورغە
 دىمەلەدى (۲۲). وانغا كنان ۱۴۸۷ نىچى يىلدە ۱۸ نىچى مايدە اوزىنىڭ
 عسكرى ايله قزان غە كىلدى؛ وطوقز نىچى ايبولدىدە خاننى اسير آلوب اورنىنە
 محمد امين نى قزان خانى ايتوب قويدى (۲۳).

۱۹) III Сузд. ۱۲۷.

۲۵) ۱۴۶۹ نىچى يىل تىرەسنىدە ابراهيم خان يىرلرىنىڭ حسابى

آلمىشدر. نىفون VI ۱۱.

۲۱) II Врем. ۱۱۶؛ III Сузд. ۱۲۹؛ نىفون VI ۱۵۵؛

Arch. ۱۵۶. ۱۴۷۸ نىچى يىلدە الوغ كنان ايوان واسىلى اوغلى صو

يولى ايله قزانغە عسكر يباردى. نىفون VI ۱۵۶.

۲۲) Arch. ۱۶۳.

۲۳) على (الهام) خان اوزىنىڭ آناسى، خاتونى وايكى برادىرى

ايله مسفواگە يبارلدىلر. تاتار عاصىلىرى آصلدىلر. على خان نى خاتونى

ايله وولوغدا شەرىنە يابوب قويدىلر. خاننىڭ آناسىنى، برادىرىنى

وقز قارىنداشلىرىنى (بىلو اوزىرو) موناستىرىنە يابدىلر. نىفون VI

۱۲۱؛ Прод. ۳۱۳؛ Arch. ۱۶۳.

۵ - محمد امين (۲۴) (۱۴۸۷ - ۹۶). شول صورتلە قزاق خانلىرى روسىيەنىڭ واسسال (*). لىرى بولوب اولدىلار (۲۵). خانلار كىراك وقتە روس كىنازلرىنە ياردەم عسكىرى بىر مەكچى بولدىلار (۲۶). شولاي اوق محمد امين گە ۱۴۹۶ نچى يىلە قش كوتەك سىبىريا خانى ماموق ايله صوغشى وقتىدە، روسلار اوللارنى هم ياردەم ايتدىلار (۲۷). ماموق قزاق ياندىن چىكگىچ روسلار، شەرنى صاقلارغە كشى دە قالدۇرماينچە، قاينوب كىندىلار؛ قزانلىلارنىڭ بىك كوبسى ايله برانقازدە بولغان ماموق، ياڭادىن قزانغە كىلدى. محمد امين خان قاچارغە مچور بولدى؛ ماموق شەرنى اوز ادارەسىنە آلدى. مگر بو ياڭا ماكم قزانلىلارغە بىردە اوخشايدى؛ چونكە اول اوز خلىنىڭ وسودا گىرلارنىڭ ماللىرىنى عصبىب آلا باشلادى. شونىڭ اىچون ماموق آرچەغە كىتگىچ قزانلىلار آنى ياڭادىن شەرگە كىرتمىدىلار؛ وكنازگە

(۲۴) ئانارچە قول يازولرىدە محمد در.

(*) واسسال دىوب قرون وسطى دە برە علوم بىرنى بىلاب طور وچى وشونىڭ اىچون بىرنىڭ خواجەسىنە (سىوزەرن گە) دان ئولا وچى ووقنى ايله صوغش خدىملىرى ايتوچى كشىلەرگە اىنولە ايدى.

(۲۵) قزانلىلار كىنازگە اطاعت ايتارگە وەندە فىلىلار. III Сүзд. ۲۹۱. خان كىناز طرفىدىن تەبىن ايتلورگە و صداقت (طوغرىلىق) اىچون آنا ايتارگە تىوشلى بولدى (بشرط). III Сүзд. ۲۴۳.

(۲۶) ۱۵۸ II Врем. : ۱۶۶ Арх.

(۲۷) شىبان پادشاهسى ماموق بىك قوتلى نوغاى عسكىرى ايله قزانغە كىلدى. بونى كوروب محمد امين خان خاتونى ايله مسقواگە قاچدىلار؛ آنىڭ ادارەسىنە كىناز طرفىدىن كاشىرا وسىر پوخى شەرنلرى بىرلىدى «مگر خان آنە دە اوز بىتنىڭ طبعىنىنى اوزگارتمىدى. كوب كشىلەرگە آنىڭ

ظلمى تىدى» نىقون VI ۱۴۸.

اطاعت اينونى وعده قىلۇپ، مسقواگە اياچىلار بىباردىلر. ۱۴۹۷ نچى يىلدە قزانغە روس حكومتى طرفىدىن محمد امين خاننىڭ برادىرى عبد اللطيف خان بىبارلدى. بۇ خاننىڭ سىرايتىدە روسلار بىك كۆپ ايدى. بۇ وقتىدە ماموق خان سىبىر باگە قايتۇپ كېتىدى (۲۸).

۶ - عبد اللطيف (۱۴۹۷ - ۱۵۰۲). عبد اللطيف نىڭ

۱۴۹۹ نچى يىلدا ماموق خان برادىرى (آغامق) ايله صوغشى وقتىدە روسىيە آگا ياردم ايتىدى. آغامق (۹) ۱۵۰۰ نچى يىلدە قزاننى ياڭادىن اوچ آتۇپ مەقدارى وقت محاصره ايتۇپ تۇردى. شەرنى مەدافەدە آندە بولغان روسلار ھم قاتشىدىلر (۲۹). نە ايسە كىناز، عبد اللطيف خاننىڭ بعض حركەتلەردىن راضى اولمايىچە، ۱۵۰۲ نچى يىلدە آنى بوغاولاب مسقواگە كېنورورگە امر ايتىدى (۳۰). آنىڭ اورنىدە محمد امين خان اېكەنچى مرتبە قزان ئىختىنە چىقىدى.

۷ - محمد امين (۱۵۰۲ - ۱۵۰۵). نچى يىلدا محمد امين

خان قىتتە چىقاردى؛ قزاندا بولغان ھەم روسلارنى حتى اياچىلارنى دە طونۇپ

؛ ۲۳۸ III Сузд. ؛ ۳۳۹ Прод. ؛ ۱۷۷ II Врем. (۲۸)

نيقون VI ۱۴۶.

؛ ۱۷۴ Arch. ؛ ۲۵۷ III Сузд. ؛ ۱۵۸ VI نيقون (۲۹)

؛ ۱۸۶ II Врем.

(۳۰) آنى (يىلو اوزىرو) دىگان موناستىرغە يابدىلر. ۱۵۰۲ نچى

يىلدە آنىڭ اورنىدە سابىق قزان خانى محمد امين او تۇردى. نيقون VI

؛ ۱۷۶ Arch. ؛ ۱۷۵ II Врем. ؛ ۲۷۲ III Сузд. ؛ ۱۵۰۶

نچى يىلدە قزان شاھزادەلەردىن خدايقل ابراهيم اوغلى مسقوادە تىنصر

ايتىدى و پىطر اسەپنى آلىدى. كىناز آگا اوزىنىڭ بىر طوغىمە قىزارىداشېنى

نكاحلادى. نيقون VI ۱۷۴.

آنلارنىڭ بار ماللىرىنى آلورغە قوشىدى (۳۱)؛ وشول يىلنىڭ سىنتابر آينىدە نېژنى نوۋغورود اوزرىنە بوردى؛ لىكىن غلبە قازانە آلمادى (۳۲). ۱۵۵۶ ئىچى يىلدە قزانغە روس عىسكىرى كېلىدى. تاتارلار روسلارنىڭ قوتلىپراك ايكانلارنى سىزوب صوغوش مېدانىدىن كېتىدىلەر؛ مېداننى شول ساعت روسلار اشغال ايتىدىلەر. لىكىن شول كۈنلردە اوك (۲۵ ايبول) محاصرەدە قالغان تاتارلار، روسلار اوستىنە ھىجوم ايتىدىلەر؛ روس عىسكىرى بىك كوپ خاق و مال جو يوب و طوبلارنىڭ بىر بولىكىنى قالدروب كېرى چىگارگە مېمور بولىدى. (۳۳) بو واقىئەدن سوڭ كوپ دە اونمىدى محمد امين بىك اوزگاروب كېتىدى. آنىڭ آناسى (۳۴)، روس كىنازى ايوان واسىلى اوغلى بىرلە بىر انفاقدە اولغان، قىرىم خانىنىڭ خانونى ايدى؛ شونىڭ واسطەسى ايلە ۱۵۵۷ ئىچى يىلدە محمد امين بىرلە روسىيە آراسىدە ايسكى مناسىبتلار ياڭادىن قوزغاتىلدى. محمد امين خان، توتقونلار (اسىرلار) نى آزاد ايتىدى و اوزىنىڭ كىنازگە بوى صوناچقىنە وعىدەلەر بېردى (۳۵).

(۳۱) نېقون VI ۱۷۲ : ۲۸۲ III Сызд. : ۱۷۸ Арх. : ۲۵۱ II Врем.

(۳۲) نېقون VI ۱۷۳ : ۲۵۱ II Врем.

(۳۳) نېقون VI ۱۷۵ : ۲۵۵ II Врем. : ۳۴۶ Прод. : ۲۸۷ III Сызд. : ۱۷۸ Арх.

(۳۴) قىرىم حاكىمى مىنگلى گىراي خاننىڭ خانونى (نارسلطان) بىكە ۱۵۱۱ ئىچى يىلدە، اوزىنىڭ قزان خانلىرى اولان اوغلىرى محمد امين و عبد اللطيف ايلە كورشور اېچون، قىرىمدىن مسقوا آرقلى قزانغە باردى. كىناز ايوان واسىلى اوغلى آڭا ھىرتورلى عزت و خرمىلر قىلدى. نېقون VI ۱۸۸ . (۳۵) محمد امين اوزىنىڭ دوست بولاچقىنە كىنازنى اوشاندىردى. ھىرايىكى حكومت بىر نېچە مرتبە بىر بىرسىنە اياچىلار بىبارشدىلەر (۱۵۱۲). نېقون VI ۱۷۸ ، ۱۹۱ : ۲۹۲ III Сызд.

۸ - شېخ على (*) (۱۵۱۹ - ۲۱). محمد امين خان اوزى بېك

آغر بر خسته لىكگه دوچار بولغاچ كىناز واسىلى دن، اول وقتده روسلر قولنده طوتقون بولوب ياتىمده اولان، برادرى عبد اللطيف خاننى ايكنچى مرتبه قزان خانلىغىنه چىقارونى اوتىدى. بو اشكه كىناز هم راضى بولوب عبد اللطيف خاننى قزانغه قايناروب بىباردى و آگا «كاشيرا» شىرىنى بىردى (۳۶) محمد امين خان اوزاق آغرغاندىن سوڭ ۱۵۱۸ نچى يىلده، دىكار آيتىمده وفات بولدى. برادرى عبد اللطيف ايسه ۱۵۱۷ نچى يىلنىڭ ئويابىر آيتىمده اوق اولگان ايدى (۳۷). قزانلىلارنىڭ اوتىوى بويىچە كىناز طرفىدىن آنلرغە، استرخان خانلرى نىسلىدىن اولان، شېخ على خان تىيىن اينلوب (۳۸) ۱۵۱۹ نچى يىلده آپرىل آيتىمده قزانغه كىلدى (۳۹). شېخ على خان بېك

(*) بو كىتابنىڭ روسچە نىسخەسىندە روس و عرب حرفى بىرلە (شېخ على) دىب يازغان. اما محترم رضاءالدين افندىنىڭ «مشهور خانولر» نام اثرىدىكى «سېون بېكە» ماقالىسىدە وباشقى عمومى و خصوصى ماقالىلردە بو ذات (شاه على) صورتىدە استىمال ايتىلەدر. (مترجم)

(۳۶) نىقون VI ۲۵۵.

(۳۷) نىقون VI ۲۱۵. ۱۵۵۹ نچى يىلده، قىرىم خاكىمى مىنگلى گىراي خاننىڭ طرشوى آرقاسىدە، كىناز، اسىر عبد اللطيف خاننى زىنداندىن چىقاروب، آگا يورىيىف شىرىنى بىردى. نىقون VI ۱۸۵.

(۳۸) كىتاب الانساب I ۲۴. شېخ على ۱۵۱۹ نچى يىلدىن بىرىنچى مارتىدە قزانغه كىلدى. آرادەغى دوستلىقنى صافلار اىچون روسلر ايله قزانلىلار آراسىدە بىر مەھەتتە باصالوب تاتارلار طرفىدىن: سىب، اولانلر، كىنازلر، قاراچىلر، اينىكلر، مىرنالر، ەللار، شىخلر و بارچە قزان خلقى قول قويدىلر. نىقون VI ۲۱۸.

(۳۹) نىقون VI ۲۱۸؛ Прод. : ۳۶۵ Врем. : ۲۶۱ Сузд.

چركىن قىياقتلى بركشى ايدى (۳۵). بو خان قزانلىرغە بىردە اوخشامدى، چونكى اول، طوغرى بركشى اولوب، قزانلىرىنى خلق طالارغە آلوب بۇرسى، بلكە اوزىنىڭ حامبىسى اولان كىنازنىڭ بىورغىنى بىك نىچكەلب بىرىنە يىنگرە ايدى. ۱۵۲۱ نچى يىلنىڭ يازىدە قزانلىر آنى قووب بىباردىلر واورىنە قىرىم خانىنىڭ اوغلى صاحب گراى خاننى قبول ايتىدىلر (۳۱).

۹ — صاحب گراى (۱۵۲۱ — ۲۴). بو خاننىڭ امىرى بويىچە

تاتارلر قزاندىغى روس اباچىلرى وروس سوداگرلر بىنى طوتوب آلدىلر و بىر آزدن آنلارنى بىتونلاى اولتروب بىتوردىلر (۳۲). شىخ على، كىناز يانىنە باروب بىك كوپ شكائىتلر قىلدى. لىكىن اول وقتدە كىناز اوزى بىك آغر بىر حالدە ايدى. مسقوانى قىرىم خانى محاصره ايتكاج (۳۳)، شىخ على ۱۵۲۱ نچى يىلدە سىنتاير آيندە آنىدىن قاچدى. ۱۵۲۳ نچى يىلدە اوغوست آيندە قزانلىرغە قارشى عىسكىر بىبارلسەدە، (سورا) صوى بويىنە

(۳۵) كىناز شىخ على خاننى قايقلر ايله تويان طابا الوغ شىر اوزرىنە بىباردى. خان الوغ بدىلى كىشى اولوب آط اوزرىدە بۇرى آلدى ايدى؛ اوزى بىك عىقلى ذات بولسەدە عىسكىر آراستىدە بىبارلىق كورسانە آلمادى. نىقون VII ۱۲۵.

(۳۱) نىقون VI ۱۸۸، ۲۳۵؛ II Врем. ۲۶۹؛ Прод. ۳۶۸. روس اساطىرىندە تورلى عبارە بىرلە يازلسەدە تانارچە قول يازولرىدە صاحب گراى صورىندە بورتىلەدر.

(۳۲) نىقون VI ۲۲۷.

(۳۳) ھەربەرىشتىن (Herberstein) CIII.

بو ذات (۱۴۸۶ — ۱۵۶۶) گىرمانىيا اباچىسى بولوب ۱۵۱۷ و ۱۵۲۶ نچى يىللردە ايكى مرتبە روسبەگە كىلدى. مسقوا حكومىتى حقىنىڭ آوروپادە چىغان ايكى اۆلگى مەكىل اثر بو ذات تىقى بولدى. (پاولىنىقوفىن).

(واسىل غورود) شەرىنى سالودن باشقە بىر نەتىجە چىقمايدى (۱۴۴). آخىرىدە قزانغە ۱۵۲۴ نچى يىلدە ايبول آيندە شىخ على خان ايله بىرلىككە، يوز سىكسان مىڭدىن عبارت بىر روس عىسكىرى كېلىدى. لىكىن بۇ سۇغۇرۇن دە فائىدە بولمايدى، چۈنكى آشار، اچار نىرسەسى كېتىرتىو مەسىلەسى بىك آغرايدى؛ روسلار بىك كۆپ قوراللىرىنى بوغالتىدىلار. صوغۇش امرلارنى بىك يۇمشاق بولغان اوستىنە، صوغۇشنى باشلارغە باشلارغە درد ودرمان يوق ايدى. شول آرادە صاحب گراى خان آنلارنى اوزىنىڭ آطلنى عىسكىرى بىرلە چولغاب آلدى. آوغۇست ۱۵ نەدە عىسكىر قزان اوستىنە سېنە يېقىنلاشدى. مگر قزاننى آلوفرضى ايكىنچى وقتغە كېچىكىردى؛ باشلار، قزانلىلار طرفىدىن بىرلىگان اطاعت وعدەلەرنى بىك مەنۇن بولۇپ كېرى چىكىلدىلار. هر ايكى طرفىدىن اياچىلار حاضرلىدى. قزان خلقى اوزلارنىڭ اطاعت قىلەچىقلىرىنى و دوست طور اچقىلرىنى سويلادىلار (۱۴۵). شول آرادە صاحب گراى خان، روس عىسكىرىنىڭ كۆبلىكىنى كورۇپ، قزاندىن قاچدى. قزانلىلار كىناز واسىلى گە اياچىلار بىبارۇب اوزلارنىڭ روسلار ايله تەچلىقەدە قالاچقىلرىنى بىلەردىلار و خانلىقغە مىڭلى گراى خاننىڭ ايكىنچى اوغلى صفا گراى خاننى طلب ايتىدىلار.

۱۵ — صفا گراى (۱۵۲۵ — ۳۵). ۱۵۲۹ نچى يىلدە صفا

گراى خان كىنازگە دوستلىق تەقدىم ايتۇپ واپىسكى واقىعەلەرنى اونونورغە اوتتۇپ اياچىلار بىباردى. شۇندى باخشى مەناسەتلەرگە قارامى ۱۵۳۵ نچى يىلدە قزانغە روس عىسكىرى يەنە كېلىدى؛ صفا گراى خان اوز عىسكىرى مە

(۱۴۴) نېقون VI ۲۲۹؛ سۇزد. ۳۷۹؛ ۲۸۲ II Врем.؛

Прод. ۳۷۷.

(۱۴۵) ھەربەشەن VI ۲۲۹؛ نېقون VI ۲۲۹؛ Прод. ۳۷۹؛ Врем.؛

II ۲۸۲؛ Сۇзд. III ۲۸۵.

ايتوبىنە اوشاتوب، قزان تېرەسندە ظلم لار قىلدى (۵۴). گرچە قريم خانى روسىيە ايله قزانلىلار آراسىنى طىچلاندرغە طرشسەدە صفا گراى خان كىنازگە بوي صنونى اصلا قبول ايتىدى (۵۵). آخىرنە، صفا گراى خاننىڭ قريم كشىلرىنى بىك بولا كىلاوندن طويوب بىگان، قزان خلقى (۵۶) ۱۵۴۶ ۱۵۳۶ نچى يىلدە آنى قزاندىن قودىلار. شىخ على خان ۱۵۳۵ نچى يىلدىن بىرلى كىنازنىڭ اعتبارندە اولوب، اوز اداۋەسىنە كاسم شەرىنى هم آلمش ايدى (۵۷). قزانلىلار اطاعتلى بولونى وعدە ايتوب آنى اوزلرىنە خانلەتغە صوراب آلدىلار (۵۸).

۱۳ - شىخ على (۱۵۴۶). شوشى بىلنىڭ اون بىشەنچى ايبولندە قزانغە كىلدى؛ آنىڭ خانلىقى بارى بىرگە آى دوام ايتىدى. قزان

(۵۴) Царст. кн. ۶۲ IV Сүзд. ۶۳؛ ۱۵۳۶ نچى يىلدە، ايبول آينە قزان ئانارلىرى كىسا كىنە نىزنى نوۋغورود وبالاخنا ياتىنە كىلوب چقىلار؛ بو شەرلرنى ياندروب كوب كشىلرنى توتفون آلدىلار. كىناز مورەدىن عىسكەر يباردى؛ قزانلىلار چىگىلدىلار، مگر تىزدن قاستراما شەرى ياتىندە پىدا بولدىلار. نىقون VII ۱۱ ھم ۱۲.

(۵۵) IV Сүзд. ۱۰.

(۵۶) نىقون VII ۲۰؛ Царст. кн. ۱۱۸.

(۵۷) IV Сүзд. ۵۴.

(۵۸) ۱۵۴۲ نچى يىلدە قزان خلقى كىنازگە اوزلرىنىڭ صفا گراى خاننى قوغانلىقلارنى وبارچە قريملىلارنى اولترگانلىقلارنى وآننىڭ ايله طىچ طوره چقىلرىنى خىبر ايتوب، خانلىقغە شىخ علىنى صورادىلار. نىقون

خلقى آنى قىروب اورىنىنە صفا گىراي خاننى قبول ايتدىلر (۵۹).
 ۱۴ - صفا گىراي (۱۵۴۶ - ۴۸). قزانلىلر آراسىدە آندىن
 مەنۇن توگىللىرى دە بار ايدى؛ ئاتار اوغلىرىدىن بىك كۆپ كىشى روسىيەگە
 كۆچدىلر؛ اوشانداق وولغانىڭ اوڭ طرفىدە بولغان چىرمىشلر روس
 كىنازىن اىتدىلر (۶۰). ۱۵۴۸ نىچى يىلدە فېرال ومارت آيلرىدە
 قزان آستىنە پادىشاھ ابوان واسىلى اوغلى ايله بىرلىككە روس عىسكىرى
 كېلىدى. صوغىشىدىن سوڭ ھەر ايكى طرف طارالدىلر (۶۱). شول يىلى كوز
 كۆتىدە قزانلىلر غالب شھرى تېرەسىنى بىر نېچە مرتبە غارت ايتدىلر (۶۲).

(۵۹) Царст. кн. ۱۷۶ IV Сузд.؛ نىقون VII ۴۶؛ ۱۲۱
 قزانلىلر صفا گىراينى قامانىڭ آرى ياغىنىنە بىباروب طوردىلر؛ ۱۵ نىچى آوغۇستتا
 اول كىرى قايتىدى و شېخ على طرفدارى بولغان قزان خانلىرىنى اولتروب
 قىرىللىرىنىڭ ياردىمى بىرلە اۆلكىچە قزاندا ھىكم يورته باشلاىدى. نىقون
 VII ۴۸ ھم ۵۰.

(۶۰) Царст. кн. ۱۲۶ IV Сузд.؛ ۱۸۲. ۱۵۴۷ نىچى يىلدە
 چىرمىشلر، قزان بىرلە صوغىش وقتىدا روس عىسكىرىنىڭ خىدمىت ايتىنى و ۵۵
 ايتوب، كىنازگە عىرىضە كۆتىردىلر. نىقون VII ۵۰.

(۶۱) Царст. кн. ۱۴۵ IV Сузд.؛ ۲۰۲؛ نىقون VII ۶۰؛
 ۱۵۴۸ نىچى يىلدە پادىشاھ ابوان واسىلى اوغلى (غىروزى) شېخ على خانغە
 مېشار بىرىدىن چىقارغە قوشىدى، نىقون VII ۶۱. ۱۵۴۸ نىچى يىلنىڭ فېرال
 آينىدە پادىشاھ نېژنى نوۋغوروددە ايدى. روس عىسكىرى شېخ على خان
 ايله بىرلىككە ۱۸ نىچى فېرالدا قزانغا كېلىدى. صوغىش آرچە ياغىدا بولىدى.
 لىكىن روسلر قش جلى، ھوالار ناچار، قار آز بولغانغە اوڭغابىسىزلا ئوب
 كىرى كېتىدىلر. نىقون VII ۶۲.

(۶۲) Царст. кн. ۱۵۰؛ نىقون VII ۶۵؛ ۲۰۶ IV Сузд.؛ ۱۵۰

۱۵- اوتامش (۱۵۴۶ - ۵۱). ۱۵۴۶ نچى يىلدا مارت آينىدا صفا گراي خان قزاندا وفات بولوب، آنىڭ اوتامش گراي (۶۳) اسمى ايكى ياشلىك اوغلى خان طائىلىدى. اوتامش گراينىڭ وصىلىرى صالح صورادىلر (۶۴)؛ لىكىن كىناز ايوان آنلارنىڭ صورائىلار بىن قىبول ايتمايىچە ۱۵۵۵ نچى يىلدا قىبرالنىڭ اون بىرىدىن بىكرىمى بىرىنچە قزاننى محاصىرە قىلۇپ تۇردى؛ فقط ھوالر جىلنە باشلاخاچ غىنە محاصىرە توقتاتىلدى (۶۵).

۱۵۵۱ نچى يىلدا ماى آينىدا زويە قالاىنىڭ سالنۇى خانلىقى بىررگە چىن اجنھادلىر صرف قىلىنغانلىقىن آڭلاتە ايدى. ياڭا سالنغان شەردە روسلر بايىناق عىسگر قالدردىلر؛ قزان بىرلە چىكىداش بىرلرنى اشغال ايتىدىلر. ھەر طرفدىن قىلغان قزانلىلر، بو اوڭغايىسز ھالدىن شىخ على خاننى قىبول

(۶۳) ئاقارچە قول يازولرىدا اوتامش خان.

(۶۴) Царет. кн. ۱۵۱؛ IV Сузд. ۲۵۸؛ نىقون VII ۶۴. ۱۵۴۶ نچى يىلدا كىناز ايوان قزاندىن، صفا گراي خاننىڭ مارت آينىدا وفات بولۇى وقزانلىلرنىڭ ياردىم صورارغە قىرىغە ياشرىن كىشى بىمارولرى ھقنىڭ، بىرخىر آلىدى. ايمول آينىدا ياڭا خان اوتامش گراي صالح صوراب كىنازگە خىبر بىباردى؛ كىناز آڭا «اگر صالح تىلاسىڭ كىشى كىشىلر بىبار» دىب جواب بىردى. نىقون VII ۶۵.

(۶۵) Царет. кн. ۱۵۳؛ نىقون VII ۶۶؛ IV Сузд. ۲۱۵. ۱۵۵۵ نچى يىلدا پادىشاھ اوزى قابان كولى بانىدا تۇردى، شىخ على خان ابلە الوغ بولقىگە ھم آل عىسگرگە شەرى قارشى سىندا آرچە ياغىندا تۇرۇرغە، شاھزادە بادكارگە قزان صويناڭ آرى ياغىندا شەرى قارشى سىندا تۇرۇرغە، اوڭ قول وصول قول عىسگرى ابلە اخشىپا بولقىنە الوغ بولقى بىرلە بىر نىرىب دىن بولاق آغزىدا شاقشى كولى بانىدا شەرى قارشى سىندا تۇرۇرغە و بىتون عىسگرگە توڭارە كىلا ئوب شەرىگە بىردىن ھىجوم ايتارگە قوشىدى. نىقون VII ۶۶.

ايتو بىرلە قوتۇلغۇچى بولدىلار وشونىڭ ايچون صبى اوتامشنى (۶۶) آناسى (۶۷) ايله برگە زوبە قالاسىنە يباردىلر (۱۵۵۱ سنە ۱۱ آوغوست).

۱۶ - شيخ على (۱۵۵۱ - ۵۲)، ۱۵۵۱ نچى يىلك آوغوست

۱۶ سنە روس بايارلىرى وبش بوز اوچى عسكىرى ايله براكك قزانغە كردي.

(۶۶) خويستيانلغغە كوچرگاچ آنى آلبكساندر ديب آتاديلر.

سوز چىقغاندە؛ فاضل رضا الدين اقدىنك «مشهور خاتونلر» دەغى

سيون بيكە مقاله سنە، اوتامش و آناسى سيون بيكەنك ۱۵۵۱ نچى يىلك بولغان صوغشك روس عسكىرى طرفندن اسير آلتىغى وەسقوادة اوتامشنى خويستيان ايتدىكلرى وشول يىلكە اوق شيخ على خان قزان تختينە چىقماچ سيون بيكە روسلر طرفندن آڭا كوچلاب بىرلسەدە آرالرنده كوركام تركلكك بولماو سببلى شيخ علىنك آنى روسبە دولتينە اسير ايتوب كبرى يباردىكى، بيان ايتلمشدر. ظن عاجزانەمە كورە، فوكس جنابلىرى سيون بيكەنك قزاندىن شوشى يباراوين صاناشدروب يوقاربەغىچە شەر خلقى طونوب يبارگان ايتوب يوروتە بولورغە كىراك، الله اعلم. (مترجم).

(۶۷) ۱۵۵۲ نچى يىلكە. اوتامش گراى خاننك آناسى روس اساطيرنە ملكە بويونبوك يا كە سيون بيك دىوب آنالادر. ناتار اساطيرنە سيون بيكە حقنە بىر بىردەدە ذكر اينلمى؛ حاضرگى قزان ناتارلرينە بو اسم بتونلاى معلوم توگل.

روسلردە «سيون بيكە سرايى» دىوب آنالغان قزان قلغە سنەغى

مشهور منارە ظنمە كورە روس پادشاھلرنىن آلبكس مبخايل اوغلى عصرنە يا كە آندىن بر آرز صوگغى راقى زمانە اشلمگان روس اشى بولورغە اوغشى. (سوم بيكە) اسمى خىراسقون دىگان بىر روس مھررينك قزان آلتوى واقعە سنەن آلتوب يازلغان «روسىادا» نام ادبى اثرنەگنە رول اوينى در. اول ملكەنك چن اسمى «سيون بيكە» در.

لكن تيز كوندن آنى روسلار دە تانارار دە يارانمى باشلادىلار. شېخ على خان نوبابر ۱۴ نەك اوزىنىڭ ساراينەك قزاننىڭ ايكى الوغلىرىدىن يىتمىش كىشىنى اولترىدى. شېخ على خان قزانلىلارنىڭ تورلى وقتدە روسلاردىن آلغان غنىمەتلىرىنى كىرى قايتاروب بىرورگە مېجور ايدى؛ مگر اول شونىڭ قارشىسىدە، وولغاننىڭ اوڭ طرفى قزان حكومىتىنە قايتارسون، ايدى دىوب صورادى؛ لىكن آنىڭ بو صوراوى كىناز طرفىدىن رد قىلىندى. خان بىك كېمىنىدى، روسلار و تانارار طرفىدىن اينلىگان هر نورلى طلبلارغە دە بىك بورچلىدى، و آنى هر وقت اوترو احتماللىرى بولغانلىقىدىن، قورقوب كىنازنىڭ مصاحنى ايله ۶ نچى مارتدە ۱۵۵۲ نچى يىلدە اوزىنىڭ اوچىلىرى ايله قزاندىن چغوب كېتىدى (۶۸).

۱۷ - يادكار (۱۵۵۲). شېخ على دىن قوتلور ايچون قزان خلقى روس نورەسى قېول ايتارگە رضا بولسەلردە، قوتلوب يىتكاچ اول اشكە بىقىن دە كېلمەدىلار، آنلار شەردە بولغان روسلارنى اولتردىلار، زويە قالاسى تېرەسىدە طوروچى خىلقلار آراسىدە فتمە چغارورغە طرشدىلار و ۱۵۵۲ نچى يىلنىڭ آپرىلنىدە نوغايلاردىن استرخان خانىنىڭ اوغلى يادكار خاننى قېول ايتدىلار (۶۹). كىناز بىك ايشلى عىسكەر بىرلە ۲۵ نچى آغوستدە

(۶۸) قزانلىلار كىنازدىن، آنىڭ شېخ على خاننى آلوب اورنىدە بىر قائم مقام (نامېستنىك) بىروىن هم آنلارنى دە يەنى قزانلىلارنى دە زويە قالاسى كىشىلىرى شېكىللى ايتوب طونووپن اوتتىدىلار. شېخ على ۱۵۵۲ نچى يىلدە ۶ نچى مارتدە قزاندىن زويەگە كېتىدى؛ كىناز نامېستنىك ايتوب سىمبىيون سېكولىنىسكى دېگان بىر كىشىنى نەبىن ايتتى. نېفون VII ۹۷ . (۶۹) Царет. акт. ۲۵۷. شېخ على كىنازگە قزاننى قش كوندەك محاصره ايتارگە كىنگاش بېردى؛ چونكە «قزان شەرى الوغ نلەلەر اچىدە» اورمان و كوللار آراسىدە بولغانغە كورە آنىڭ تېرەسىدەك طوك بىرلە صوغىش قىلار اوڭغايلى بولاچق ايدى» نېفون VII ۱۱۵ -

۱۵۵۲ نىچى يىلدە قزان آستىنە كېلىدى (۷۵). بىك اوستالغى بىرلە شەھرىنى محاصىرە ايتىدىلار. شەھىرگە كىرە طورغان يوللارغە ھەر بىرىنە قارشى طوبلار قويۇلۇپ اوط آچىلدى. رازىمىصل دىگان بىر نىسە مەھندىسى (۷۱) ۱۵ نىچى آغۇستىن بىرلى بىر آستىندىن يوللار قازو ايلە مشغول ايدى. ھەر بىر قىلىنغان تەقدىمىلرگە رد جوابى آلتاچ روسلار ۱۵۵۲ نىچى يىلدە ۲ نىچى اوكتابىردە ايرتە بىرلە شەھىرنىڭ استىنەلىرىنى كوتارتىدىلار؛ وغىرتلى قارشى لقلرغە قاراماي شەھراچىنە كىردىلار. خان اسىر آلندى (۷۲)؛ و پادشاھ طرفىندىن عىبلىرى كېچىلگىچ تىنصر ايتىپ سىمىيون اسمىنى آلدى.

(۷۵) ۱۵۵۲ نىچى يىلدە آغۇست آيندە پادشاھ اىوان واسىلى اوغلى (سورا) نەرى باننىك اوزىنىڭ عىسكىرىنى كوزدىن كېچىرۇپ ۱۳ نىچى آغۇستدە زوپە فالاسىنە شىخ على خان يانىنە كېلىدى. آندىن پادشاھ، قزان خلقىن اوز اختىبارلىرى بىرلە بىرلەرگە كوتىدىمكىچى بولۇپ بو طوغرىدە سويلاشۇر اىچۇن، يادكار خاننى زوپە فالاسىنە چاقىرۇپ خط يازدى. ۲۵ نىچى آغۇستدە پادشاھ قزان صوبىن آرقلى چىققاچ، شىخ على يادكار خاندىن جواب آلدى. جواب خطى طوپاس وقانى سوزلار ايلە پادشاھغە خرىستىيانلىقغە تىبۇپ يازلغان ھم خطنىڭ آزاغىدا خاننىڭ روسلار ايلە صوغشۇرغە حاضر ايكانى بىيان ايتىلگان ايدى. نىفون VII ۱۴۹ .

(۷۱) Царст. кн. ۲۸۴. اساطىردە ايتىلگان: «رازىمىصل دىوب آنالغان نىسە، شەھر واطو كىيى اشلىرگە بىك اوگرانگان جىلەكار بىر كىشى ايدى» دىوب. XVII Древн. Вивл. جز ۱۵۷ بيت. قلعه طوغرىسىنە بىر آستىندىن بول باصالوب استىنانىڭ بىر قىسمى دارى بىزلە واطىرلىدى. نىفون VII ۱۷۴ .

(۷۲) نىفون VII ۷۳، ۱۸۸ Царст. кн. ۱۴۱ — ۳۴۷؛ Оуд. ۲۲۲ — ۴۵۶. قزاننىڭ محاصىرەسى ۱۵۵۲ نىچى يىلدە ۲۳ نىچى -

قزان آلغاندىن بىر آز وقت اوتكاچ آنڭ خلقى باڭا حكومت گه عادتلاندى. لىكن وولغانڭ صولندىغى خلقلار بىك جىش اطاعتلرىنى بوزالار وهر وقت مخصوص بىبارلىگان عىسكر بىرلە طىچلىندىرلەر ايدى (۷۳).
 خلق غە بىصاق سالنسىدە كوپ وقتندە تولامىلار ايدى (۷۴). بىصاق

- آوغوستدە (۹۶۵ ھجرىيە) باشلانوب ۲ نچى اوكتا بردە شەر آلندى.
 ۱۵۷۸ Lifländ. chronik. Rostock B. Russov
 ۶ نچى بىيئەدە كاپە قىلە در: «داری ياندر لغانچە حصارنڭ آستى قازلغان ايدى.
 روسلر جورى قاچقان بولدىلر. قزان خلقى دىشەندىن قوتولدىق دىو اويلاپ
 حصاردن چقىدىلر. شول وقتندە دارى شارطلاب آنلرنڭ كويىسى هواغە اوچدى». .
 محاصره وقتندە شەرنڭ ھەر طرفىن عىسكر چولغاب آلغان ايدى كە، قزان
 خلقى قلەدە اچىندىن اصلا چقا آلدى ايدى. پادشاھ شەر خلقىنە بىر تانارنى
 بىباروب، اگراوزا ختىبارلرى بىرلە بىرلەسەلر آنلردىن بىر جان دە سلامت
 قالمىچە چقىن، اعلان ايتىردى. روسلر شەرنڭ بىر آستىدىن صوغە يورى طورغان
 يولىن كوتارتىدىلر وشەرگە بومبا ھەم جىرەلر بىباردىلر. نىقون VII ۱۷۵ .
 ۲ نچى اوكتا بردە شەر آلندى و آنندە بولغان تانارلر ھەمەسى اولتىردىلر.
 نىقون VII ۱۷۶ .

(۷۳) نىقون VII ۱۹۸ ، ۲۰۰ ، ۲۰۵ ھەم باشقىلار؛ V ۲۷
 ، ۷ ۲۲ ھەم باشقىلار.

(۷۴) روسلرنڭ بىصاقچىلرى آنلر ايلە بىك طوپاس معاملە قىلەر
 و آنلرنى قزان شاقشىلرى دىوب آتيلار ايدى. اساطير بىك كوپ قىتتەلر
 بولغانىن كاپە ايتە، ص ۹ . III Древи. Вивл. XVII ۷۳ ھەم باشقىلار
 «۱۵۵۲ نچى يىلدە آرچە ياغىنە ھەم طارو ياغىنە بىصاق آلورغە بىباردىلر؛ روس
 قورەلرى بىصاقنى تمام آلوب عىسكر باشقىلار بىتە طابىشردىلر؛ اوشانداق بولون
 ياغىنە (وولغانڭ صولنىدە) دە بىصاق جيارغە كىشىلر بىبارلىدى» V ۲۷ .

جيو چيلرنىڭ ناچار مەاملەلىرى سەبەبلى سېردىن اوزغان خلقى ۱۵۵۳ نىچى يىلدە شوندى بىر قوۋلى قىتنە چىقاردىلەر، قزاننى اداره ايتوچى روسلارغە آنى باسو مەمكىن بولمادى (۷۵). آرچە ياغىندە هم وولغا بوينچە جايلىگان هر طرفلردە قوزغالشقان قىتنە چيلەر بارى بىر يەرگە مېشە سوي بوينە جيولىلەر وشوندىن طوروب قزان اطرافىنى خقالى باشلادىلەر. آنلارغە قارشى يبارلىگان عسكەر ۱۵۵۴ نىچى يىلدە فېرال آيندە كىلوب يتوب قىتنەنى باصدى؛ پىك كوپ تانارلارنى اولتردىلەر وخاتونلەر هم بالالاردىن ۱۵۰۰۰ كىشىنى طوتقون آلدىلەر. قاچىدىن فوتولغان قىتنە چيلەر وياتقە اورمانلار يىنە قاچىلەر و آندىن، صاح صوراب، كىشى يباردىلەر. حكومت آنلارنىڭ صوراخانلار يىن قبول ايتدى (۷۶). بوندىن باشقە ۱۵۵۵ نىچى يىلدە بولغان ياڭا طىچىسزلىقلار روسلارنىڭ قاطىي حركىتلر يىنە سەبەب بولدىلەر (۷۷). مېشە سوي بويندە هم اورزوم تىرە سىنە طىچىسزلىقلار همان دوام ايتوب ۱۵۵۷ نىچى يىلنىڭ ماى آيندە غنە اشلىر تىرتىب گە سالدى (۷۸).

(۷۵) «قزانلىلارنىڭ بولون باقى خلقى اطاعتلر يىن بوزدىلەر، يىصاق يىرمدىلەر، يىصاقچىلارنى قىنادىلەر، آرچە ياغىنە كىلدىلەر هم بارى بىر يەرگە بىر بىوك طاو باشىنە جىولاشدىلەر» *۷ V Суд.*؛ نىقون VII ۲۵۸. (۷۶) «مېشە سوي بويندە غى شەرنى و تىرە ياقىدە غى اوللارنى طالادىلەر، ياندىردىلەر، كىشىلر يىنى اولتردىلەر؛ قىتنە قزاندىن باشلاب قاما بوينچە اوچ يوز چاقىروم بىرگە هم وولغاندىن باشلاب وياتقە ولاينلر يىن بوينچە ابكى يوز چاقىروم لىق بىرگە يايلىگان ايدى. *۷ V Суд.*؛ نىقون VII ۲۱۳، ۲۲۳. (۷۷) *۷ V Суд.*؛ نىقون VII ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۶۳.

(۷۸) «قزان، زوبە، چىباقسار صوغشچىلر يىن هم وولغانلىق سول طرفى خلقى يتون اھالى اسمىدىن اوزلر يىننىڭ مېرزالر يىنى يباروب پادشاه غە بىعت ايتدىلەر؛ و اوزلر يىن هم اوزلردىن سوك كىلە چىك بالالار يىن اطاعتدە بولە چىق لىر يىنە وصالنغان يىصاقلارنى تمام نولاب طور اچىقلر يىنە واعدەلر يىردىلەر» *۷ V Суд.*؛ ۱۷۴.

چېرملەر چاغراغان ياگا طىچسىزلىقنى باصار ايچون ۱۵۷۴ نچى يىلدا مورم شەرتىن عىسكىر بىبارلىگان ايدى. لىكن بو عىسكىر چېرملەر طورە طورغان بىرگە يىنكاچى آنلر پادشاھغە اياچىلر بىباروب اولگوردىلر؛ پادشاھ آنلرنى كېچىردى عىسكىر بولدىن بورلوب كېرى قايتدى (۷۹).

۱۵۸۳ نچى يىلدا دخى بىر مرتبە طىچسىزلىق باشلانسىدە آراسى كوبدە اوتىدى (۱۵۸۴)، فتنەچىلر روس حكومتىنىڭ قوئلى لىگىنە اوشانوب، شول وقتدا روسىيە تىختىنە چىغان پادشاھ فىودر ايوان اوغلىنە (۸۵) چىلاب بوى صىدىلر؛ هم شوشى وقتىن باشلاب روس حكومتىنىڭ قزاندىغى قوئى كوندىن كون آرتوب (۸۱)، قزان نامىستىكى (طبيعى بايناق عىسكىرنىڭ باشىدا اولدىغى حالدا) قزاننى تمام اوزى تىلاگانچە اداره اينە باشلادى (۸۲)؛ فتنە چىغور قورقچى بىسون ايچون هر تورلى تىدىرلر قىلىندى؛ طىچسىزلىقغە مىلى بولغان تانارمىرزالىرى (۸۳) ۱۵۵۶ ھم ۱۵۵۹ نچى يىللاردا لىفلاندىيەگە قارشى بولغان صوغشقا روس عىسكىرى آراسىنە بىبارلىلر، قزان آلتىغاندىن بىر نېچە كون اونكاچ شەر آلتى خاظرە سىنە بىر آغاچ

Древн. «اول قىشدا قزان خلقىنە قارشى عىسكىر بىبارلىدى»

XIII Вывл. ۴۴۵

(۸۵) نىقون VII ۳. اساطير بايناقى فتنەلر بولغانىن سويلى.

(۸۱) پادشاھ فىودر بىر عىسكىر باشلىغىنە؛ «بار تانارلرنىڭ ھەمەسەن

قىنا» دىگان اېمىش.

(۸۲) قزاندا بىر نچى نامىستىكى (قائم مقام) كىناز پىطر ايوان اوغلى

شويىسكى دىگان بايار بولدى.

(۸۳) «قزان كىشىلىرى، اولدىن خدمت اېتوب كىلىگان تانارلر،

كرەشنىلر، مورم كىشىلىرى وموردوالر بىرلە بىرگە» بىبارلىلر. Др. Вывл.

XIII ۲۶۹، ۲۸۵.

چېركاۋ سالندى (۸۴). پادشاھ ايوان (غروزى) نىڭ امرى بويىچە تاتارلارنىڭ مسجدلىرى ھەمەسى واپاتلىرىلار (۸۵).

خاننىڭ ۋە مېرزالارنىڭ بىرلىرى روحانىلارغە ۋە بايلارغە بىرلىدى (۸۶)؛
 تىرگىزلىمگان بىرلىرى (ارض اموات) روسلارغە ھەم كىرەشلىرگە بىرلىدى (۸۷)؛
 قزاننىڭ قارا خلقى قىلغى (Холопство) غە ايلندىلار (۸۸).
 ۱۵۵۷ ئىچى يىلدە لايش شەرى (۸۹) ۋە ۱۵۸۵ ئىچى يىل تىرەسندە سارىۋوقوقشا بىسقى ۋە سېۋىلسقى (۹۰) شەرىلىرى سالندىلار.

قزان ۋە لايتىننىڭ ادارەسى خصوصى بىر كانسەلەرىيەگە تابىشلىدى بۇ كانسەلەرىيە مەسۋادە بولۇپ «قزان ادارەسى» دىيۇ آتالا ايدى. ادارە

(۸۴) بۇ چېركاۋ ھازىردە طاش اولۇب اولگى اصولى ھەمان ساقلانغان در. ۱۸۵۸ ئىچى يىلدە ياڭارتلىدى.

(۸۵) نىقون VII ۲۳۳.

(۸۶) «بايلار پىتر ايوان اوغلى (شويىسكى) پادشاھغە، ارخىپسقىوب گە، قزان نامىستىنىكىنە، آرخىماندىرىت گە روس بايلارلىرىنە ۋە قزان مېرزالرىنە بولدى» «V ۱۷۵ نىقون VII ۲۸۶. نىمۇزورنىڭ «قزانغە سياحتىندە» اينوۋىنە بىنا»، ايوان غروزى قزان آرخىپسقىوبى غورى گە ۱۵۵۷ ئىچى يىلدە يازغان خىتتە آڭا آرچە ھەم نوغاي باصولرىندىن بىر ۋەدە قىلغان ايمىش. I قىسىم ۱۷۱ ص.

(۸۷) ۱۵۵۷ ئىچى يىلدە آپرىل آينىدە پىتر ايوان اوغلى شويىسكى قزان تىرەسندە ھەم بوش اوللردە بولغان بىرلىرى روسلر ۋە كىرەشلىرگە سوقالارغە قوشىدى. «V ۱۷۲ نىقون VII ۲۸۴.

(۸۸) «V ۱۷۵.

(۸۹) «V ۱۷۲ نىقون VII ۲۸۴.

(۹۰) نىقون VIII ۷. اساطىردە قىتنەلر بولغانى سويلانە.

قزان ۋاسترخان خانلىقلاردىن بىراق جىو، كىم قىلو ۋامىر پىرو كىبى اشلىرىنى اشلى ايدى.

بورىس غادونوف (۹۱) پادشاھلىقى ۋقتىدە سوڭقى سىبىر يا خانى كوچوم قوولوب آنىڭ پىرى ھىم قولغە آلتىدى (۹۲).

روسىيە ھىكومتىن بوزغان ۱۶۱۲ نىچى يىل ۋقتىدە قزان شەھرى مشهور ۋطن خادىمى كىناز پوزارسكىنىڭ فرەسى ايله بىرلىشىدى. مەسكوا آلتىغاچ يامان كىرلى كىشىلەر طرفىدىن چىقارلغان تىنچسىزلىقلاردا تىز آرادە باصدىرىلدى.

پادشاھ مىخائىل فىودر اوغلى ۋقتىدە قزان ۋلايتىنىڭ ھەر پىرى تىنچ توردى؛ آنىڭ امىرى بۇ يىنچە جىنۇب طرفىدىن قزان ۋلايتىنى ساقلاۋاچىچون شەھەرلەر ۋنقىتىلغان اورنىلەر باصالدى. ۱۶۴۸ نىچى يىلدە سىبىر شەھرى سالتىدى. شول ۋقتىدىن باشلاپ ۱۶۵۴ نىچى يىلغە چاقلى ھىمراچىندە ۋولغا بىرلە سوردا آراسىدە اورھە ماياقلاردىن اشلانگان سىبىر يولى قورلىدى (۹۳). ۱۶۳۲ نىچى يىل تىپرەسنىدە قىما بىرلە ۋولغا آراسىدەغى «قىما» بولىنى ھىم اشلى باشلادىلەر. (۹۴).

۱۶۸۸ نىچى يىلدە آلپىر ھىم سىبىر تىپرەسنىدەگى مېشىرلەرنى اوقا طرفلەرنە ھىم قزان ۋلايتى ايلانەسنىدەگى چىرمىش، چوئاش ۋەوردوالەرنى سوقا ۋچىرمىشان سولرى بۇ يىنە كوچىدىلەر (۹۵).

(۹۱) بورىس غادونوفنى پادشاھلىققە سايلاۋ جىوئىنە قزاندىن دىپلومات بولوب آلتىنى اسلى برايفومىن باردى. VII Древ. Вивл. ۱۶۳.

(۹۲) اساطىردە تىنچسىزلىقلەر بولغانى سويلانە. ۵۱ بىت.

(۸۳) موللەر II S. R. G. ۲۱۸.

(۹۴) » II S. R. G. ۲۲۳.

(۹۵) رىچەفوف ۱۳۵.

۱۷۱۴ ئىچى يىلدا قزان، زوبە، وياتقە، قونقور، سەبەر، پىنزا شەرلرېنى اچىنە آلمان بىر غوبىرنا تشكىل ايتلدى (۹۶).

۱۷۲۲ ئىچى يىلدا ۲۷ ئىچى مايدە الوغ پىطر قزاننى زيارت ايتىدى واول ولايندەگى كوب اشلرنى اوزگارتىدى؛ وولغا نهرى وقاسپى دىگىزى اىچون كىراگلى قايقلار وقاراپلار اشلرگە بىر اداره بجرىه وعسكر اىچون پوصطاو اشلرگە بىر پوصطاو قابرىقەسى آچىدى. ياگا كراشنىلر اىچون دوخوۋنى سىمىنارىيە هم اشقولا ۱۷۲۶ ئىچى يىلدىن بىرلى دوام ايتىمكەدرلر. غىمنازىيە ۱۷۵۸ ئىچى يىلدا آچىلدى. اونىۋېرستىت ۱۸۵۵ ئىچى يىلدا بنا قىلىنوب ۱۸۱۴ ئىچى يىلدا آچىلدى. ۱۷۶۸ ئىچى يىلدىن بىرلى طاش مسجدلر ياندىدە قاتارلرنىڭدە مەدرىسەلرى بار (۹۷). ۱۸۵۵ ئىچى يىلدا

غىمنازىيە مطبەئەسى، ۱۸۵۹ ئىچى يىلدا اونىۋېرستىت مطبەئەسى و ۱۸۱۱ ئىچى يىلدا روسچە كىتابلر ساتارغە بىر كىتاب كىپتى آچىلدىلر.

۱۷۷۴ ئىچى يىلدا قزان شەرى مشهور پوغاچوف طرفىدىن طالاندى. پوغاچوف ۱۷۷۳ ئىچى يىلدا جايىق صوى بوبىندە قىتە چغاروب اىبول آيندىن اعنىبارا قزانغە طابا بول طوتىدى. ۱۲ دن ۱۵ ئىچى اىبولگە چاقلى شەر اوط اچىندە قالىدى، خلقى طالاندى واولتىرادى. بارى قىلغەنە سلامت قالىدى. آخرىندە عسكر بىرلە غىنىرال مېخىلسون قزانغە كىلدى (۹۸).

(۹۶) موللر II S R G ۲۱۳؛ فيودر چىرنىخ خرىطەسى،

۱۷۷۹ سنە.

(۹۷) «قزان خىرلىرى» غزىتەسىنىڭ ۱۸۱۵ ئىچى يىلغى

نومرىنە باقى.

(۹۸) «قزان قىتەسىندە بولغان مېخىلسون» مەسئەوا، ۸۵۷ سنە

۳۱ ئىچى يىت؛ I. پوشكىن «پوغاچوف قىتەسىنىڭ تارىخى» س. پىطر بورغ

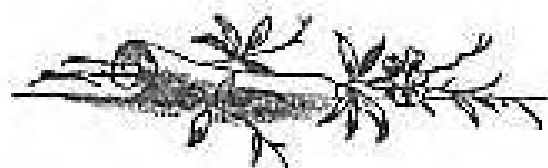
۱۸۳۴ سنە، VII فصل.

خلقىنىڭ كوبيسى طالاندى ۋاوتىرلىدى. شۇندى صىتلىق دىن صوڭ روس پادشاھسى قزانتى آلتىدى. بو واقعه ھىجرىتىدىن ۹۰۱ (۱۵۵۲) ئىچى يىلدە ايكنىچى عىرق (۱) بولدى. بو يىل سىچقان يىلى ايدى.

قزان خانلىرىنىڭ اسملىرى؛ تاتارچە قول

يازووندىن

ايكنىڭ اول عبد الله خاننىڭ اوغلىلىرى آلتون بك ھم عىلم بك؛ آنلردىن صوڭ: ھىمود خان (۲)، مەتكى خان، خىلىل خان، ابراھىم خان، ھىمىد امىن خان، ماموق خان، عبد اللطيف خان، صاحب گراى خان، صفا گراى خان، على خان، اونامش خان، يادكار خان. يادكار خاننىڭ پادشاھلىقى ۹۵۷ (۱۵۵۰) ئىچى يىلدە ايدى. ۹۲۸ (۱۵۲۱) ئىچى يىلدە قوياش طوتلىدى. آندىن صوڭ شىنج على خان پادشاھ بولوب طوردى. آخرىدە قزان روسلر قولىنە كىردى.

(۱) يعنى ايكنىچى اركىنا بىردە.

(۲) ھىمىد خان روسلردە الوغ ھىمىد دىو مشھوردر.

قزائده « صباح » شركتى كتبخانه سنده كليتله موجود كتابلر

﴿ كور بلاب آلو چيارغه صومغه بكرمى حسابيله تنزىل قىلنور ﴾

۱۲ تىن	مصور	بلغار خرابه لرى هم برونغى بلغارلر
« ۱۵ »	»	آراقى آغور
« ۱۵ »	»	وبا حقه
« ۱۲ »	ع. زىبرى	بلغار تاريخى
« ۱۵ »	آ.ع.	روسىيه تاريخى
« ۲۵ »	ع. چغتاي	طوتام ياكه ياش عمرم
« ۱۳ »	ادريس بغدادى	آيغه سياحت
« ۳۵ »	ظهير بيگىيف	ما ورا النهرده سياحت
« ۱۸ »	« «	گوزل قز خديجه
« ۲۵ »	ع. ت.	شاگرد هم ياشلر
« ۲۵ »		خواجه هم پرىكارچىك
« ۱۵ »		كياو ازلاو
« ۱۵ »		مسخره لشمس خانم
« ۱۵ »		حريث اثرى
۲۵ تىن	ع. اسحاقى	زندان
« ۲۵ »	ع. امينى	اصول تربيه و تعليم
« ۱۵ »	ح. قيصنى	رهبر املا
« ۵ »		علم و جهل

۵	نېن	الله خلقنى كوره لکن نیز ايتى
« ۵	«	سېگنال يا كه اشاره
« ۵	«	طونغاناي
« ۵	«	كشىگه كويى پىر كپره كې
« ۵	«	طوماس ادېسون كم
« ۱۰	«	قصه لى و حصه لى شعر لى
« ۱۰	«	اوگون
« ۱۰	«	ادب
« ۱۵	«	نى ايچون؟
« ۱۰	«	جويله

آدرېس:

Казань, «САБАХЪ».

«صباح» شرکتی مصارفیله باصلغان

استفاده لی کتابلر:

بلغار خرابه لری هم برونغی بلغارلر ۱۲ تین

• ۱۵ روسیه نارنجی

• ۲۵ مختصر تاریخ مقدس

• ۱۵ آراقی آغو

• ۸ وبا حقنده

• ۵ اوقو کتبخانه سی کتابلری هر جزئی

صانار ایچون کوبلاب آلوچیلره صومغه بکرمی حسابیله تنزیل

وعد اولنور

پوچنه و تبلیغرام ایچون آدرس:

Казань, «САБАХЪ»

